

РЕЛІГІЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

DOI 10.33930/ed.2019.5007. 20(2)-6

УДК 261

ТОЛЕРАНТНІСТЬ І СПІВІСНУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП У ПРАЦЯХ РЕЙНХОЛЬДА НІБУРА

*TOLERANCE AND COEXISTENCE OF SOCIAL GROUPS IN THE
WORKS OF REINHOLD NIEBUHR*

В. В. Бринов

Актуальність теми дослідження. З розвитком суспільства та збільшенням інтенсивності взаємодії між людьми та соціальними групами, зростає кількість конфліктів інтересів, які часто переростають у соціальні, економічні та національні конфлікти. Тому розв'язання проблем, пов'язаних з уникненням конфліктів у суспільстві та забезпеченням вільного та толерантного співіснування різних груп в межах одної країни, є нагальним питанням у будь-якому суспільстві.

Постановка проблеми. У сучасному українському суспільстві можна визначити багато точок соціальної напруги на різних рівнях, починаючи від агресії щодо мовного питання, конфліктів між релігійними громадами, відношення до російської агресії, і продовжуючи питаннями, які не вирішені в повній мірі навіть у розвинених країнах світу. Це питання соціальної справедливості та соціальної нерівності, питання толерантності до інших, питання секуляризації та витіснення релігії з публічної сфери тощо. Вирішення цих проблем неможливе без діалогу між конфліктуючими сторонами та бажання знайти спільну мову.

Urgency of the research. Development of society and high intensity of relations between people and social groups causes growing the number of conflicts of interest, which often are turned into social, economic and national conflicts. Therefore, social conflict solving and free and tolerant coexistence among different social groups establishing is essential question in any society.

Target setting. Contemporary Ukrainian society has many tension points in different levels of society. Among them there are aggression to the language, religious conflicts, attitude to Russian aggression, and social issues, that are not solved even in developed countries, such as social justice and social inequality, tolerance issues, secularization and moving religion out of public sphere. It is impossible to solve these problems without dialogue between sides of conflict and willing to find a common ground.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До ідей Нібура звертались з аналізом та переосмисленням Джон Діггінс, Девід Літл, Майкл Сміт, Стенлі Гренц, Роджер Олсон, Робін В. Ловін тощо. Також методологічні дослідження неоортодоксії нерідко розглядають соціологічний та філософський підходи християнського реалізму.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз суспільних відносин та основних конфліктів, які можуть виникати між різними суспільними групами, а також пошук способів для уникнення соціальних конфліктів на різних суспільних рівнях.

Виклад основного матеріалу. У статті розглянуто причини виникнення конфліктів між соціальними групами у суспільстві згідно позиції християнського реалізму Рейнхольда Нібура. Описано природу конфліктів релігійних груп, етнічних груп та економічних класів. Розглянуто релігійно-авторитарний, секулярний та релігійно-толерантний підходи до релігійних конфліктів.

Висновки. Встановлено, що релігійні конфлікти виникають через надмірний вплив релігії на політику, а також через світоглядний характер релігійних питань. Економічні конфлікти виникають через соціальну нерівність, але демократичні процеси встановлюють запобіжники для розвитку економічних конфліктів всередині держави. Також з'ясовано, що причиною етнічних конфліктів є національна гордість та ірраціональний страх перед іншими. Визначено згубність радикального ідеалізму як каталізатора конфліктів. Зазначено, що

Actual scientific researches and issues analysis. Niebuhr's ideas have been rethought by John Diggins, David Little, Michael Smith, Stanley Grenz, Roger Olson, Robin W. Lovin, and others. Also, methodological studies of neo-orthodoxy often consider the sociological and philosophical approaches of Christian realism.

The research objective. The purpose of the article is to analyze the social relations and major conflicts that may arise between different social groups, as well as to find ways to avoid social conflicts at different social levels.

The statement of basic materials. The article shows the nature of conflicts between social groups in society according to the position of Reinhold Niebuhr's Christian realism. The nature of conflicts between religious groups, ethnic groups and economic classes is described. Religious-authoritarian, religious-tolerant and secular approaches to religious conflicts are considered.

Conclusions. It is established that religious conflicts arise because of religion's excessive influence on politics, as well as because of religion's ability to answer the worldview questions. Economic conflicts arise through social inequality, but democratic processes set the restraints for economic conflicts within the state. Ethnic pride and irrational fear of others as the causes of ethnic conflicts are considered. Dangers of radical idealism as conflict factor are considered. It is noted that the most valuable asset for coexistence in society is a

найціннішим надбанням для співіснування у суспільстві є релігійна реалістична оцінка людських слабостей, з чого витікає повага до інших.

Ключові слова: толерантність, демократія, соціальна нерівність, етнічні конфлікти, релігійні конфлікти, Рейнхольд Нібур, християнський реалізм, ідеалізм, смирення.

religiously realistic assessment of human weaknesses, which results in respect for others.

Keywords: tolerance, democracy, social inequality, ethnic conflicts, religious conflicts, Reinhold Niebuhr, Christian realism, idealism, humility.

Актуальність теми дослідження. Чим більше розвинуте суспільство, тим складнішу форму мають суспільні відносини всередині нього, там тим більше різних соціальних груп взаємодіють між собою. Сучасна структура цивілізації протягом останніх десятиліть демонструє поступове зникнення кордонів між державами, розвивається обмін інформацією, соціальні переміщення стають більш легкими та динамічними. У такому світі більш інтенсивно відбувається взаємодія між людьми, соціальними групами, інформаційний простір насичений різними тезами. Кожна група в першу чергу захищає свої інтереси, через що збільшується кількість конфліктів на всіх рівнях суспільної структури. Більш серйозні конфлікти призводять до криз, і тому питання поваги до інших, плідної суспільної взаємодії та запобігання конфліктів стоїть дуже актуально.

Постановка проблеми. Оскільки християнський реалізм є в більшій мірі феноменом американської культури, його ідеї в українському контексті маловідомі. Між тим, сьогоденні виклики для України є подібними до тих проблем, у відповідь на які формував власний християнський реалізм Нібур в 1930-1940-ві роки. До таких викликів можна віднести кризу національної ідентичності, економічну кризу, питання соціальної справедливості та соціальної нерівності, питання етнічної взаємодії в межах однієї нації тощо. Тому вважаємо необхідним розглянути суспільні ідеї Рейнхольда Нібура в контексті ХХІ століття та проаналізувати стан українського суспільства не з позицій ідеалізму, а з позицій прагматизму і кризового богослов'я.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Рейнхольд Нібур вважається деякими теологами “американським Бартом” [3], значення праць якого пов'язане з рефлексією над питання впливу на політику релігії, цінностей справедливості, любові. Широко відомий вклад Нібура у розвиток теорії міжнародних відносин та політичного реалізму. Виходячи з прагматичної позиції щодо гріховності природи людини, він тим не менше вважав, що люди мають право на свободу, і здатність надихатись релігійними ідеалами для позитивних суспільних перетворень, без наївних бажань перемогти

все зло у світі, допоможе побудувати гармонійне суспільство. До ідей Нібура звертались з аналізом та переосмисленням Джон Дігтінс, Девід Літл, Майкл Сміт, Стенлі Гренц, Роджер Олсон, Робін В. Ловін тощо.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз ідей християнського реалізму Рейнхольда Нібура щодо соціальних відносин на різних соціальних рівнях, а також ролі релігії, як об'єднуючого чинника у суспільстві, та її впливу на відносини між суспільними групами у демократичному суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Боротьба за демократію та успішне впровадження демократичних процесів у суспільстві породили велике різноманіття соціальних груп у кожній демократичній державі. Хоч ліберальні мислителі XVIII століття сподівались, що збільшення індивідуальних свобод призведе до більшої рівності у суспільстві, а разом із тим, до більшої однорідності, демократія продемонструвала схильність людей до самовираження та збільшення проявів індивідуальності.

Нібур пише, що Відродження та Реформація відобразили остаточну появу культурного різноманіття у західній цивілізації, після століть середньовічної однорідності [4, с. 121]. Католицька церква, яка втратила монополію на владу після Реформації, вважала це різноманіття певним занепадом через порушення християнської єдності, але Нібур називає ці періоди “зрілістю культур, які зіткнулись з необхідністю досягти суспільної гармонії через поширення свобод” [4, с. 121].

Демократичні інститути є і причиною, і наслідком культурного різноманіття у суспільстві. Це різноманіття робить суспільні процеси складними, динамічними та такими, що потребують динамічного балансу. Демократія забезпечує загальну єдність у національному суспільстві через свободу самовираження окремих спільнот, тоді як авторитаризм користується для цього примусом. Нібур наводить приклад нацистського режиму, який намагався відтворити племінний суспільний порядок у розвинутій державі, за допомогою примусу до расової та культурної єдності, і фактично будував первісну релігію [4, с. 123]. “Результатом такого надзвичайно важливого уроку є те, що суспільний примітивізм закінчується збоченнями, і примусова єдність породжує садизм та безжальність” [4, с. 124].

Будь-які механізми примусу є рухом назад, а не вперед. Для того, щоб досягти успіху, нацисти створили фальшиву єдність у масштабах нації, яка була протиставлена всім іншим проявам соціальної різноманітності і поглинула їх. Але справжні ідеали, навколо яких єднуються люди, встановлюють суспільну гармонію із збереженням багатства і різноманітності суспільного життя.

Нібур пише: “Одна з найбільших проблем демократичної цивілізації – питання, як об'єднати життя в його різноманітних

впорядкованих, етнічних, релігійних та економічних групах у суспільство таким чином, щоб багатство і гармонія цілого суспільства покращилось, а не було зруйноване” [4, с. 124]. Він розглядає цю задачу для суспільства у контексті поділу на три головні типи груп: релігійні, етнічні та економічні.

Першими розглядаються релігійні групи, через поширеність ідей та найбільшу різноманітність у прибічниках та поглядах. Небезпека релігій полягає у тому, що вони є джерелом моральних стандартів, а від моральних стандартів походять політичні правила, тому будь-яке суспільство є пронизаним релігійними ідеями від основи до верхівки. Релігія має остаточну відповідь на головне питання – про сенс життя, а різні відповіді на це питання призводять до конфліктів у політичних рішеннях суспільних проблем моралі та політичного устрою.

Нібур виділяє три підходи до питання релігійної та культурної різноманітності, які сформувались у західній цивілізації. Перший – це релігійний підхід Католицької церкви, у якому здійснюються спроби подолати релігійну різноманітність у суспільстві та повернутись до початкової для Європи культурної єдності. Другий – секулярний підхід, який намагається досягти культурної єдності через відмову від історичних вірувань. Третій – це знов релігійний підхід, який має на меті встановити загальноприйнятні правила та створити умови для рівного розвитку всіх релігій.

Щодо першого підходу варто зазначити історичний контекст позиції Католицької Церкви. У 1962 році папа Іван XXIII скликав II Ватиканський собор, результатом якого стала докорінна зміна курсу Католицької Церкви на загальне примирення всіх християнських конфесій та мирне співіснування людей у світі. Одним із документів, що були розроблені протягом більш ніж трьох років Собору, була декларація “*Dignitatis humanae*” [1], у якій Католицька церква висловила необхідність права особистості на релігійну свободу. Також окремо була видана декларація “*Nostra aetate*” [5] щодо ставлення до нехристиянських релігій та неприпустимості переслідувань через релігійні переконання. Ці та інші ключові церковні документи пізніше увійшли до Соціальної Доктрини Католицької Церкви, яка була опрацьована і видана у 2005 році у вигляді Компендіуму [6].

Тому після проведення II Ватиканського Собору, позиція Нібура щодо Католицької церкви змінилась. У інтерв'ю 1966 року він відзначав, що незважаючи на побоювання щодо згубності екуменічних рухів, які розпочав папа Іван XXIII, Католицька церква почала викривальні процеси всередині себе і відкрилась для об'єднуючого діалогу [2].

Секулярного підходу дотримуються не тільки світські філософи та мислителі, але і деякі протестантські діячі. Вони виправдовують свою позицію тим, що у світській державі жодна

релігія не зможе отримати переваг над іншими настільки, щоб мати можливість чинити утиск на вірян інших релігій. Одним із перших секуляристів та захисників прав релігійних меншин був Роджер Вільямс, пуританський священик і теолог XVII століття.

Але чистий секуляризм вважає релігію застарілою формою культури, яка поступово зникне з поширенням просвітництва та тріумфом доброї волі людей. Нібур пише: “Як справедливо казав Гілберт Честертон, справжня толерантність є чеснотою людей, які не вірять ні в що” [4, с. 130]. Також це можливо і для людей, які мають ідеальне релігійне смирення, але “релігійне смирення зустрічається набагато рідше, ніж релігійна байдужість” [4, с. 130]. Тому демократична терпимість стала можлива через те, що капіталістична культура поширила байдуже ставлення до основних постулатів віри.

Отже, секулярні “діти світла” наївно вважають, що через поширення демократичних цінностей релігійні переконання поступово зникнуть. Замість багатьох різних релігій з’явиться “добра воля”, що буде однаковою у більшості членів суспільства. Ця добра воля повинна виникнути через освіченість і поширення знань. Але у деякому сенсі, така позиція сама по собі є прихованою релігією, яка вірить у прогрес та вважає, що історичний процес є одночасно і відповіддю на питання сенсу життя, і наповнювачем цього сенсу. Нібур пише, що “сучасна історія є блискучим спростуванням віри у відроджувальну роль історії... історичний процес збагачує життя, але разом з тим і наражає на більшу небезпеку. Ущільнення соціальних зв’язків розширює границі суспільства, але разом з тим і загострює соціальний конфлікт” [4, с. 132]. Це означає, що історичний процес сам по собі не може рухати суспільство і цивілізацію, і тільки зусилля “дітей світла” допомагають розв’язувати історичні виклики та допомагати суспільству збагачуватись. Релігія може надихати людей і надавати їм сенс життя. Історія лише демонструє життєвий процес таким, яким він є.

У більш витонченій формі секуляризм представляє скептицизм, який розуміє відносність всіх людських перспектив. У такому вигляді він “стає над безоднею морального нігілізму та загрожує життю своїм відчуттям безглуздості існування. Це створює духовну порожнечу, у яку вриваються демонічні релігії” [4, с. 133]. Незважаючи на застереження та побоювання Нібура, світова цивілізація пішла саме шляхом відкидання сенсів та морального релятивізму у постмодернізмі.

Але Нібур пропонує релігійне рішення для питання релігійної різноманітності. Для нього важливо зберегти глибину релігійної культури та залишитись на позиціях вільного суспільства. Це можливо тоді, коли “кожна релігія і кожна віра проголошує свої найвищі ідеали, разом із тим зберігаючи смиренне визнання того факту, що усі прояви віри залежать від історичної випадковості та відносності” [4, с. 134]. Таке релігійне смирення є найкращою згодою

з цінностями демократичного суспільства.

Антонімом смирення є гордість, тому людям необхідно приборкувати свою природну гордість та усвідомлювати відносність своїх позицій, навіть маючи найголовніші істини. Люди повинні засвоїти, що жодна особа не може до кінця усвідомити всю істину. Але якщо люди не мають такого смирення та не можуть з повагою сприймати інших, національні спільноти будуть змушені докладати зусиль, щоб зберегти єдність через релігійний авторитаризм або через секуляризм.

Питання етнічної неоднорідності нації найбільш актуальне для США, в яких корінні народи складають мізерну частку населення, або для багатонаціональних країн, таких як Російська Федерація, Індія тощо. Думка Нібура полягає у тому, що расові упередження мають під собою ірраціональну складову і є проявом расової гордості, на противагу позиції лібералів щодо упереджень через неосвіченість, які можна викоринити просвітництвом. Національна гордість є складовою національної волі до життя. І у такий спосіб, як було описано раніше у житті індивіда, національне виживання не має під собою лише ідеї фізичного виживання.

Багато упереджень проявляються до інакших людей, які відрізняються від нас самих. Нібур зазначав, що навіть у США, що є “плавильним котлом” різних націй, є сильні упередження щодо чорношкірих, саме через їхню інакшість [4, с. 141], і ці упередження не дають розгледіти у людях здібності, таланти і чесноти.

Найстрашнішим проявом етнічних упереджень Нібур вважає Голокост, і у випадку з євреями нацисти мали подвійні мотиви. По-перше, етнічна інакшість “нації серед націй” [4, с. 142], що не мала своєї території і не асимілювалася з жодною з інших націй. По-друге, це релігійна інакшість спільноти, що дотримується своєї окремої релігії. Тому антисемітські упередження мали подвійну силу, і набагато страшніші наслідки.

Доволі дивно, що Нібур, коментуючи світовий антисемітизм, характеризує його як “складне рішення, що потерпає від гордості домінантних етнічних груп” [4, с. 143]. Він наполягає на пошуку проміжних рішень, позбавлених наївності демократичних ідеалістів. Але, якщо оцінити феномен виникнення держави Ізраїль у історичних територіальних кордонах, це є нічим іншим, як втіленням наївних ідеалістичних мрій, які здійснились не без допомоги сили та впливу.

Натомість, Нібур із притаманним йому песимізмом застерігає ідеалістичних і наївних “дітей світла” від ідей, що етнічні упередження можна швидко викоринити. Вони знов і знов проростатимуть з національної гордості, з почуття зверхності та з самовпевненості щодо оцінки інших.

У роздумах щодо конфліктів між економічними групами, Нібур відкидає поділ Маркса на капіталістів та пролетарів. Він так

описує ту частину суспільства, яку Маркс би назвав капіталістами: “Є чітко виражений середній клас. Є також невелика група політичних еліт та олігархів. Крім того, є група менеджерів, які не мають власності, проте мають вплив через високий професіоналізм. Більше того, є клас кваліфікованих спеціалістів, який ідеологічно розташований між робітниками та власниками. І наостанок, є бідний середній клас, який складається з дрібних торговців та клерків, і він набагато більший і впертіший, ніж вважає Маркс” [4, с. 146].

Так само можна розділити і робітничий клас на кваліфікованих і некваліфікованих, працевлаштованих і непрацевлаштованих і так далі. У поділі Маркса існує тільки дві соціальні групи, які знаходяться у стані конфлікту між собою, який повинен розв’язатись у світовій революції. У демократичному суспільстві цей конфлікт значно послаблений через велику кількість проміжних груп між двома полюсами, описаними вище, які пом’якшують і стримують класове протистояння.

Більше того, як було зазначено вище, розвинуті демократії використовують політичний вплив бідних, які отримують його шляхом голосування і політичного представництва, щоб обмежувати економічний вплив середнього класу та багатих. Але конкуруючі інтереси сторін, які не можуть між собою домовитись, можуть паралізувати парламентський процес та заблокувати політичну владу. І, якщо у сучасних країнах така ситуація швидше за все призводить до перевиборів, в Німеччині 1930-х років це призвело до краху парламентаризму і встановлення диктатури.

Це означає, що демократичному устрою погрожує не тільки громадянська війна або зовнішня загроза, але і відсутність консенсусу між класами у суспільстві. Нібур визначає дві умови для росту та розвитку націй: першою умовою є рівновага між класами у суспільстві, а другою умовою є співмірність балансу класів до потреб країни [4, с. 148]. Ці умови стають дещо яснішими, якщо прибічники різних суспільно-політичних теорій зможуть визнати, що їхні теорії в першу чергу відображають їхні особисті інтереси, а вже потім інтереси справедливого суспільства.

Нібур зазначає: “трагедія суспільств полягає у тому, що протистояння між двома групами дурних “дітей світла” – лібералів та марксистів, щодо позицій права власності, мало не зіштовхує суспільства у громадянську війну” [4, с. 149]. Кожна із сторін розглядає свою позицію з точки зору найвищої істини, і в той же час бачить недоліки іншої сторони, замість своїх. Тому “протистояння між захисниками особистої свободи і прибічниками суспільного контролю – це не стільки світоглядний конфлікт, скільки конфлікт інтересів... Іншими словами, дискусія щодо ступеню підпорядкованості економічних процесів до політичному керуванню невичерпна” [4, с. 150].

Для демократії дуже небезпечно, коли у таку дискусію

підключаються фанатичні ідеалісти, які не можуть збагнути небезпеки використання ідеалів у особистих інтересах. Нібур пише, що “демократія потребує більше ніж просто релігійної відданості моральним ідеалам, вона потребує релігійного смирення” [4, с. 151]. Абсолютна відданість ідеалам, що не знає компромісів, може становити загрозу для суспільного миру, але релігійне смирення не загрожує нікому і нічому. Таке смирення стає можливим тоді, коли людина опиняється перед Божественною владою, що є вищою за усі земні престולי, і усвідомлює себе поряд з Богом. Цьому смиренню демократія може навчитись тільки у відданих релігійних спільнот, і саме вони повинні навчити інші спільноти розумінню і терпимості.

Підсумовуючи, Нібур перераховує загрози для демократії ззовні: це “сила варварства та переконання циніків”, які використовуються “дітьми темряви”. Але внутрішня загроза, від “дітей світла”, полягає у конфлікті різних шкіл і течій ідеалістів, які “сповідують різні ідеали, проте кожний вважає, що його ідеали доконані” [4, с. 152].

Висновки та перспективи дослідження. Розглядаючи відносини між суспільними групами всередині суспільства, Рейнхольд Нібур відзначає найбільш суперечливі групи людей, які частіше за інших приводять до напруженості і суспільних конфліктів: це релігійні групи, етнічні групи та економічні класи.

Релігійні конфлікти виникають через вплив релігії на політику і світогляд людей, а також через право релігії відповідати на питання щодо сенсу життя та існування. Для запобігання конфліктів релігійне вчення не повинне бути радикальним. Також воно повинне закликати вірян бути не тільки відданими до ідеалів, але і релігійно смиреними.

Етнічні конфлікти виникають через ірраціональну неприязність та расові упередження, що є частиною національної гордості. Їх не можна повністю викорінити, але можна нагадувати про небезпеку егоїзму та гордої самовпевненості особи і нації.

Економічні конфлікти виникають через соціальну нерівність, проте саме демократичний процес у собі має запобіжники від конфліктів через обмеження економічного впливу політичним управлінням, надання бідним права голосу, здатність до політичного і суспільного діалогу.

Перспективи дослідження полягають у подальшому аналізі сучасних суспільних рухів, таких як захисники прав меншин, феміністичні рухи, екологічні рухи тощо.

Список використаних джерел:

1. The Holy See 2020. ‘*Dignitatis humanae*’. Available at: <http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651207_dignitatis-humanae_en.html> [Accessed 22 March 2020].

2. Granfield, P., 1966. 'An Interview with Reinhold Niebuhr',.. *Commonweal Magazine*, 16 грудня 1966. Available at : <<https://www.commonwealmagazine.org/interview-reinhold-niebuhr>> [Accessed 22 March 2020].
3. Maeshiro, K., 2017. 'The political theology of Reinhold Niebuhr'. Available at: <https://www.academia.edu/30931773/The_Political_Theology_of_Reinhold_Niebuhr_Politics_and_Theology_88_pp._> [Accessed 22 March 2020].
4. Niebuhr, R., 2011. 'The Children of Light and the Children of Darkness: a vindication of democracy and a critique of its traditional defense', Chicago : *The University of Chicago Press*.
5. 'Declaration on the Relation of the Church no Non-Christian Religions Nostra Aetate', 1965. *Proclaimed by His Holiness Pope Paul VI on October 28, 1965*. Available at : <http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651028_nostra-aetate_en.html> [Accessed 22 March 2020].
6. Папська Рада "Справедливість і мир", 2008. 'Компендіум соціальної доктрини Церкви', Київ : *Кайрос*, 546 с.

References:

1. The Holy See 2020. 'Dignitatis humanae'. Available at: <http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651207_dignitatis-humanae_en.html> [Accessed 22 March 2020].
2. Granfield, P., 1966. 'An Interview with Reinhold Niebuhr',.. *Commonweal Magazine*, 16 грудня 1966. Available at : <<https://www.commonwealmagazine.org/interview-reinhold-niebuhr>> [Accessed 22 March 2020].
3. Maeshiro, K., 2017. 'The political theology of Reinhold Niebuhr'. Available at : <https://www.academia.edu/30931773/The_Political_Theology_of_Reinhold_Niebuhr_Politics_and_Theology_88_pp._> [Accessed 22 March 2020].
4. Niebuhr, R., 2011. 'The Children of Light and the Children of Darkness: a vindication of democracy and a critique of its traditional defense', Chicago : *The University of Chicago Press*.
5. 'Declaration on the Relation of the Church no Non-Christian Religions Nostra Aetate', 1965. *Proclaimed by His Holiness Pope Paul VI on October 28, 1965*. Available at : <http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651028_nostra-aetate_en.html> [Accessed 22 March 2020].
6. Папська Рада "Справедливість і мир", 2008. 'Компендіум соціальної доктрини Церкви (Compendium of the Social Doctrine of the Church)', Київ : *Кайрос*, 546 с.